

ปปัญจธรรม : ปัญหาและแนวทางแก้ไขเชิงพุทธบูรณาการ*
PAPAÑCA-DHAMMA : PROBLEMS AND SOLUTIONS IN INTEGRATED
BUDDHIST PERSPECTIVE

อัญชฎา พูลท์ฐฐาน

Anchada Pulthasthan

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: anchadapulthasthan@hotmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาหลักปปัญจธรรมตามแนวพระอภิธรรม 2) ศึกษาวิเคราะห์สภาพปัญหาอันเกิดจากปปัญจธรรมและแนวทางแก้ไข 3) นำเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาอันเกิดจากปปัญจธรรมเชิงพุทธบูรณาการ การวิจัยเป็นเชิงคุณภาพ มีวิธีดำเนินการวิจัยในรูปแบบเอกสารและภาคสนามโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา จำนวน 6 รูป/คน และนำข้อมูลทั้งหมดมาวิเคราะห์ สังเคราะห์เพื่อนำเสนอในลักษณะการพรรณนา ผลการวิจัยพบว่า 1) ปปัญจธรรมฝ่ายพระอภิธรรมเป็นกิเลสในกลุ่มโลภิตเจตสิก 3 ประกอบด้วย ตัณหา มานะ ทิฏฐิ มีสภาพธรรมสัมพันธ์อิงอาศัยกันและเป็นรากฐานของปัญหา 2) สภาพปัญหาอันเกิดจากปปัญจธรรม ได้แก่ การบริโภคที่มากเกินไปและความพอดีและหนี้ครัวเรือน การแข่งขันแสวงหาอำนาจและการใช้อำนาจสร้างความรุนแรง ทั้งความรุนแรงเชิงปัจเจกและความรุนแรงเชิงโครงสร้าง ความเห็นผิดในสภาพปัญหาดังกล่าว 3) นำเสนอรูปแบบการแก้ไขปัญหาเชิงพุทธบูรณาการด้วย E – F – Q Model ดังนี้ 3.1) การแก้ไขปัญหาอันเกิดจากตัณหา ด้วยหลักคุณภาพแห่งชีวิต โดยการลดให้พอดี (มัญญุตญาณ) ใช้อย่างพอเพียง (ทิฏฐธัมมิกัตถะ) ดูแลด้วยปัญญา (สติสัมปชัญญะ) และควบคุมด้วยศีล (ศีล 5) พัฒนาความต้องการด้วยหลักฉันทะ และการตระหนักรู้ประโยชน์และโทษ 3.2) การแก้ไขปัญหาอันเกิดจากมานะ ด้วยหลักภราดรภาพแห่งสังคม ทั้งระดับมโนธรรมและจริยธรรมตามหลักสาราณียธรรม 6 คือ เมตตา ภายกรรม เมตตาวจีกรรม เมตตามโนกรรม สาธารณโภคี สีสสามัญญตา และทิฏฐิสามัญญตา หลักขันติธรรม การตระหนักรู้ประโยชน์และโทษ 3.3) การแก้ไขปัญหาอันเกิดจากทิฏฐิ ด้วยหลักคุณภาพแห่งชีวิต คือ การตระหนักรู้และเข้าใจตนเองแนวพุทธด้วยกระบวนการสร้างสมาธิ

* Received 28 February 2021; Revised 11 March 2021; Accepted 25 March 2021

คำสำคัญ: ปัญจธรรม, พุทธบูรณาการ, หนี้ครัวเรือน

Abstract

The objectives of this research article were to 1) study the principle of Papañcadhamma in light of Abhidhamma, 2) study the state of problems caused by Papañcadhamma and its solution, and 3) propose the integrated Buddhist solution to the problems caused by Papañcadhamma. This is a qualitative research done by studying documents and field research by in - depth interview of six Buddhist scholars and then the analysis and synthesis of its contents were made by descriptive methodology. The research results were found that: 1) according to Abhidhamma, Papañcadhamma belongs to the unwholesome mental properties, which comprises of three mental factors: craving, conceit and wrong view; they are conditioned by one another and thereby causing problems, 2) the states of problem caused by such craving refer to the over - consumption and household debt, the competitiveness for power and the exercise of such power to mercilessly brings about the violence, be it individual or structural violence, the wrong view on such problems, and 3) in the Buddhist integrated formation for solving problems caused by such craving based on E - F - Q Model, it was proposed by this research as follows: 3.1) the problem caused by craving should be solved through the principle of the principle Equilibrium of life, the moderation (Mattaññutā), gain for this life (Ditṭhadhammikattha), wisdom (Satisampajañña), and precept (Sīla). Apart from that it should be developed by the process of inspiration and awareness of its advantage and disadvantage, 3.2) what is caused by conceit should be solved through the Buddhist social fraternity, mental and ethical principles, namely, six kinds of conciliation, being amiable in deeds, words, thought, sharing any lawful gain with virtuous fellows, keeping without blemish the rules of conduct along with one's fellows, and being endowed with right views along with one's fellows where the realization of the advantage and disadvantage could be actualized, and 3.3) the problems caused by wrong view should be solved through the principle of the Quality of life whereby the awareness and self - realization in accordance with the Buddhist principles based on the building of right view.

Keywords: Papañcadhamma, Buddhist Integration, Household Debt

บทนำ

ปรากฏการณ์ของปัญหาและความขัดแย้งต่าง ๆ ทั่วทุกมุมโลกขณะนี้ ล้วนเกิดขึ้นจากสภาพจิตใจของมนุษย์ที่มีความชั่วร้ายแฝงอยู่ในความรู้สึกนึกคิด และปรุงแต่งความคิดให้แสดงพฤติกรรมนำไปสู่ความยุ่งยากเดือดร้อนและความทุกข์ซึ่งเรียกว่า “กิเลส” ที่คอยสั่งการอยู่เบื้องหลังของปัญหาทุกอย่างในโลกนี้เกิดขึ้นจากกิเลส 3 ตัว คือ ตัณหา มานะ ทิฐิ เรียกกิเลสชุดนี้ว่า “ปปัญจธรรม” คอยกำกับบังการมนุษย์ให้แสดงบทบาทต่าง ๆ ในลักษณะที่ทำให้เรื่องราวต่าง ๆ ยุ่งยาก เย็นเยื่อ ยืดเยื้อ เรื้อรัง บานปลาย ขยายขอบเขต วุ่นวายสับสน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2556)

ตัณหาจะแสดงบทบาทการแสวงหา ความทะยานอยาก หวังเห่น ความอยากได้เพื่อสนองตัวเอง หากกิเลสประเภทนี้รุนแรงก็จะกลายเป็นความขัดแย้ง ในที่สุดก็จะทำลายล้างกัน มานะเป็นความถือตัว มีความยึดถือเกี่ยวกับตัวตน แล้วขยายเอาจิตของตนออกไปเทียบเคียงตัวเองกับบุคคลอื่น เกิดการเปรียบเทียบแข่งขัน จะแสดงออกถึงความใฝ่อำนาจต้องการเป็นใหญ่เหนือผู้อื่น ส่วนทิฐินั้นเป็นกิเลสที่แสดงออกในความยึดติดความคิด ความเห็น ความเชื่อ ลัทธิ ศาสนา ค่านิยม อุดมการณ์ต่าง ๆ ที่ยึดถือไว้จนไม่ยอมรับฟังความคิดเห็นใด ๆ จากคนอื่น

ปปัญจธรรมจึงเป็นรากฐานของความทุกข์และเป็นสาเหตุที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องวนเวียนติดอยู่ในสังสารวัฏอย่างไม่รู้จักสิ้นสุดตราบใดที่ยังมีกิเลสเป็นเหตุปัจจัย แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการของชีวิตและความตายในพุทธศาสนาเถรวาท กล่าวว่า ชีวิตอันประกอบด้วยกายกับจิต มีสภาพเกิดดับแปรเปลี่ยนสืบต่อกันไปเรื่อย ๆ ตามเงื่อนไขของเหตุปัจจัย ถ้าจิตยังประกอบด้วยกิเลส กิเลสนั้นก็จะเป็นเหตุให้เมื่อจิตดับลงในภพปัจจุบัน ก็ต้องเกิดภพใหม่สืบต่อเนื่องจากภพเดิม ไม่มีการดับสูญ ในคัมภีร์ฝ่ายพระอภิธรรม อรรถกถาอัฐสาลินี พระพุทธโฆษาจารย์ ได้กล่าวถึงตัณหาเป็นกิเลสทำให้เกิดในภพใหม่และเป็นสาเหตุแห่งทุกข์ว่า “ตัณหานี้เป็นเหตุเกิดในภพใหม่ สหคตด้วยความกำหนดยินดี” (อภิ.วิ.อ.(ไทย) 1/233) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) และ “ธรรมชาติใดเป็นมูลแห่งวิภวทุกข์ เพราะเหตุนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่าเป็นมูลเหตุแห่งทุกข์ (ทุกขมูล) ธรรมชาติใดเป็นเหตุเกิดของทุกข์นั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ (ทุกขนิทาน)” (อภิ.วิ.อ.(ไทย) 1/703) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

บทบาทของปปัญจธรรมฝ่ายตัณหา ก่อให้เกิดสภาพปัญหาในสังคมไทยปัจจุบันที่เกี่ยวข้องกับความต้องการบริโภค จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตที่หยุดไม่ได้ เพราะถูกกระตุ้นอย่างต่อเนื่องรุนแรงด้วยสิ่งเร้าทางเทคโนโลยีการสื่อสาร รวมทั้งนโยบายภาครัฐที่มุ่งเน้นกระตุ้นเศรษฐกิจจากการส่งเสริมการบริโภค กลยุทธ์การตลาดของธุรกิจ ระบบสินเชื่อสถาบัน

การเงินและธนาคาร ล้วนเป็นปัจจัยเอื้อต่อความต้องการภายใน เพราะจิตใจมนุษย์มักโน้มเอียงที่จะผลิตเพลินจากการเสพติดบริโภคเพื่อมุ่งหาความสุขส่วนตัวเป็นหลัก เมื่อบุคคลในสังคมถูกกระตุ้นให้มีส่วนร่วมในพฤติกรรมเพื่อให้บรรลุค่านิยมการบริโภค มีจุดหมายของชีวิตอยู่ที่การหาสิ่งเสพให้มากที่สุดเพื่อจะมีความสุขได้อย่างเต็มที่ จึงใช้ชีวิตบนการเบียดเบียนมุ่งแสวงหาผลประโยชน์ แย่งชิงเอาเปรียบ ประเด็นปัญหาการบริโภคที่เกิดจากปัจจัยภายในและภายนอก แบ่งเป็น 2 ประการ คือ 1) ปัญหาการบริโภคที่มากเกินไปเกินความพอดี เกี่ยวข้องกับการแสวงหาวัตถุสิ่งเสพ (พระไพศาล วิสาโล, 2561) และแสวงหาประโยชน์เพื่อสนองความต้องการให้เกิดความพึงพอใจสูงสุด (สุนันทา เรียงแหลม, 2551) ก่อให้เกิดปัญหาต่อเนื่องจากพฤติกรรมการเสพติดบริโภค คือ 2) ปัญหาการบริโภคที่ก่อให้เกิดหนี้ครัวเรือน ซึ่งจากการศึกษาเกี่ยวกับหนี้ครัวเรือนไทย ชี้ให้เห็นข้อเท็จจริงว่า ครัวเรือนไทยมีอัตราการออมลดลง เป็นหนี้สูง เป็นหนี้กันเร็วและเป็นหนี้ยาวนานตลอดชั่วชีวิต (สรา ชื่นโชคสันต์, 2562)

บทบาทของปัจจัยธรรมฝ่ายมานะ ก่อให้เกิดสภาพปัญหาที่เกี่ยวกับการแข่งขัน เป็นการตอบสนองทางด้านจิตใจที่ลึกอยู่ในระดับจิตใต้สำนึก เพื่อให้ตนเองมั่นใจว่าชีวิตฉันมั่นคงกว่า ปลอดภัยกว่า ประสบความสำเร็จมากกว่า จึงต้องดิ้นรนแข่งขันเปรียบเทียบกับคนอื่น (ไกรสิทธิ์ นฤตพิชัย, 2553) ทศณะดังกล่าวสอดคล้องกับทฤษฎีความต้องการของมนุษย์ 5 ระดับ (Schultz, P. D. & Schultz, E. S., 2009) คือ 1) ความต้องการทางร่างกาย (Physiological Needs) เป็นความต้องการพื้นฐานของมนุษย์ เช่น ความหิว ความต้องการทางเพศ เป็นต้น 2) ความต้องการความมั่นคงปลอดภัย (Safety and Security Needs) ความต้องการขั้นนี้จะแสดงพฤติกรรมด้วยการตั้งใจทำงาน เก็บเงิน การแข่งขัน 3) ความต้องการความเป็นเจ้าของและความรัก (Love and Belonging Needs) มนุษย์เมื่อเข้าไปอยู่ในกลุ่มใดก็ต้องการให้ตนเป็นที่รักและยอมรับในกลุ่มที่ตนอยู่ 4) ความต้องการได้รับการยกย่องจากผู้อื่น (Self – Esteem Needs) บุคคลที่มีความต้องการในขั้นนี้จะพยายามแสวงหาตำแหน่ง เกียรติยศ ชื่อเสียง ฐานะการเงินและอำนาจให้แก่ตนเอง ความต้องการในขั้นนี้ถ้าได้รับจะก่อให้เกิดความภาคภูมิใจรู้สึกถึงคุณค่าในตนเอง และ 5) ความต้องการที่จะเข้าใจตนเองและความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ (Self – Actualization Needs) เป็นความต้องการในระดับสูงสุดของมนุษย์ที่ต้องการบรรลุศักยภาพหรือความสมบูรณ์ของตนเอง มีความเข้าใจตนเองอย่างแท้จริง

หลักคำสอนพระพุทธศาสนาเถรวาทได้กล่าวถึงหลักธรรมหนึ่งชื่อว่า “โลกธรรม 8” โดยแสดงนัยของธรรมชาติความต้องการ ความพอใจของมนุษย์เมื่อได้รับโลกธรรมฝ่ายดี คือ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข และเสียใจผิดหวังเมื่อชีวิตต้องเผชิญโลกธรรมฝ่ายตรงข้าม ซึ่งเป็นธรรมชาติของชีวิต ความพอใจในสภาวะ 4 อย่าง เมื่อขยายขอบเขตไปสู่ความสัมพันธ์เชิงการแข่งขันเปรียบเทียบ (มานะ) ทำให้เกิดความถือตัว 4 นัย ส่วนโลกธรรมฝ่ายตรงข้ามนั้น เป็นสิ่งที่

ทุกคนไม่ย่อภาคได้ ไม่ต้องการให้เกิดขึ้นแก่ตน ก็จัดเป็นความถือตัว 4 นัยเช่นเดียวกัน (สิทธิพร อารมณสุขโช, 2561)

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยต้องการศึกษาการได้มาซึ่งยศศักดิ์ ตำแหน่ง เพราะนำมาซึ่งอำนาจ จัดว่าเป็นความถือตัวของมนุษย์ที่มีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันหรือที่เรียกว่า “การกระทำระหว่างกันทางสังคม” (Social Interaction) ทั้งทางตรงและทางอ้อม เมื่อยศศักดิ์และตำแหน่ง เป็นเครื่องกำหนดขอบเขตอำนาจ จึงกลายเป็นเครื่องมือของผู้ใช้อำนาจ สามารถสร้างพลังในการเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ให้คุณประโยชน์หรือโทษกับผู้อื่นและสังคมได้อย่างกว้างขวาง (จิตติมา อานสกุลเจริญ, 2558)

สภาพปัญหาสำคัญในสังคมไทยที่เกี่ยวข้องกับการแสวงหาอำนาจและการปฏิบัติต่ออำนาจจากผู้ถืออำนาจชนชั้นปกครองและข้าราชการทหาร โดยสร้างความรุนแรงอย่างอยู่ติธรรมในสังคมไทย ทั้งความรุนแรงเชิงปัจเจก (Individual Violence) เช่น การฆ่า ทรมาณ ข่มขู่ คุกคาม กลั่นแกล้ง และความรุนแรงเชิงโครงสร้าง (Strutural Violence) เช่น การปิดกั้น โอกาส การเอารัดเอาเปรียบ เป็นต้น (ศรีสมภาพ จิตรภิรมย์ศรี, 2563) ล้วนเป็นความรุนแรงที่อยู่กับสังคมไทยมายาวนาน

บทบาทของปัญญจริมฝ่ายทิฏฐินั้น เกี่ยวข้องกับความคิด ความเห็น ความเชื่อใด ที่เป็นไปตามกระแสหลัก ถือเป็นมโนกรรมร่วมของสังคม เป็นเครื่องชี้้นำความคิดและกำหนดทิศทางพฤติกรรมทางกายวาจาของสมาชิกสังคมนั้นให้โน้มเอียงไปอย่างเดียวกันกลายเป็น “กรรมร่วมของสังคม” (Social Collective Action) (พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, 2544) สภาพปัญหาที่ครอบงำมนุษย์ทั้งด้านการเสพบริโภคและแสวงหาวัตถุอันเกิดจากตัณหา การแสวงหาอำนาจและการใช้อำนาจของผู้ที่มีตำแหน่งยศศักดิ์ทางการเมืองการปกครองอันเกิดจากมานะนั้น ล้วนเป็นพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลที่มีภาวะนามธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งกำกับบังการอยู่เบื้องหลังเสมอ ในทางพระพุทธศาสนา เรียกว่า “ทิฏฐิ” คือ ความเห็นผิด ทั้งความเห็นผิดว่ามีตัวตน (ทิฏฐิสามัญ) แล้วเอาตัวเองเป็นศูนย์กลางทุกอย่างเพื่อตอบสนองให้เกิดความสุขความพอใจตามกระแสหลักของโลก (ทิฏฐิพิเศษ) (พระปลัดวิสุทธิ์ คุตตชโย, 2555) ก่อให้เกิดปัญหา คือ 1) ความเห็นผิดจากการเสพบติบริโภคและแสวงหาวัตถุ เพราะมีความเห็นผิดว่ายิ่งบริโภคมากยิ่งมีความสุขมาก และ 2) ความเห็นผิดจากการแสวงหาอำนาจและการใช้อำนาจสร้างความรุนแรงอย่างไม่ชอบธรรมว่าเป็นความสุข

จากสภาพปัญหาและความสำคัญดังกล่าวข้างต้น จึงเป็นที่มาของงานวิจัยเพื่อศึกษาถึงสภาพปัญหาในสังคมไทยปัจจุบันอันเกิดจากปัญญจริมและแนวทางแก้ไขปัญหาเชิงพุทธบูรณาการ ซึ่งผลการวิจัยนี้จะเป็นประโยชน์ทำให้เกิดความเข้าใจความหมาย ลักษณะกระบวนการความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัย บทบาทและความสำคัญของปัญญจริมตามแนวพระอภิธรรม ทำให้ตระหนักถึงบทบาทปัญญจริมที่มีต่อสภาพปัญหาชีวิตและสังคมในปัจจุบัน

สามารถนำแนวทางการประยุกต์หลักพุทธธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อใช้แก้ไขปัญหาชีวิตในระดับปัจเจกและสังคม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาหลักปัญญาธรรมตามแนวพระอภิธรรม
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์สภาพปัญหาอันเกิดจากปัญญาธรรมและแนวทางแก้ไข
3. เพื่อนำเสนอแนวทางแก้ไขปัญหอันเกิดจากปัญญาธรรมเชิงพุทธบูรณาการ

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Reserch) จากการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In - Dept Interview) นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนา

ผู้วิจัยได้ดำเนินขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

1. ศึกษาเอกสารโดยรวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2500, พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2539, คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2535, คัมภีร์อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. 2553, คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รวมถึงเอกสารงานวิจัย บทความงานวิชาการ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ และเอกสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง
2. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In - Dept Interview) นักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาจำนวน 6 รูป/คน ประกอบด้วยฝ่ายบรรพชิต 2 รูป ฝ่ายคฤหัสถ์ 4 ท่าน โดยคัดเลือกผู้ที่มีความรู้ด้านพระพุทธศาสนาและมีความสนใจเกี่ยวกับปัญหาทางสังคม
3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยประกอบด้วยแบบคำถามสัมภาษณ์เชิงลึก ออกแบบเพื่อการเก็บข้อมูลภาคสนาม และผ่านการตรวจเครื่องมือวิจัยโดยผู้ทรงคุณวุฒิ 3 รูป/คน
4. การเก็บรวบรวมข้อมูลที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เอกสารงานวิจัย บทความทางวิชาการ หนังสือ และจากคำให้สัมภาษณ์เชิงลึกของนักวิชาการด้านพระพุทธศาสนาด้วยการถอดเทป เรียบเรียงและบันทึก
5. รวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลที่ได้ข้างต้นทั้งหมดนี้ ทำการสังเคราะห์วิเคราะห์เพื่อหาแนวทางการแก้ไขให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาชีวิตระดับปัจเจกและสังคมไทยตามหลักพระพุทธศาสนา โดยบูรณาการองค์ความรู้และนำเสนอรูปแบบการแก้ไขปัญหาและแนวทางการดำเนินชีวิตเชิงพุทธบูรณาการ

ผลการวิจัย

ผลการวิจัยนี้ได้ค้นพบประเด็นที่ตอบวัตถุประสงค์การวิจัย ดังนี้

1. ปัญจธรรมในพระอภิธรรม หมายถึง กลุ่มโลกิกเจตสิก 3 ได้แก่ โลภะ ทิฏฐิ มานะ เป็นกิเลส สังขารเจตสิกฝ่ายชั่ว แสดงสภาพธรรมโดยเฉพาะแตกต่างกัน ประกอบกับอกุศลจิต คือ โลกมูลจิต 8 ดวงที่มีองค์ประกอบเจตสิกแตกต่างกัน ความแตกต่างนี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้จิตแต่ละดวงแสดงสภาวะของจิตแตกต่างกัน ดังนั้น เจตสิกจึงเป็นรากฐานแสดงคุณค่าทางจริยธรรม

ความเป็นไปของสภาวะจิตเกิดขึ้นตามวงจรปฏิจลสมุปบาทอันเป็นกระบวนการธรรมชาติเหตุปัจจัยของชีวิตที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องเป็นเหตุและผล แสดงการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาไม่คงที่หรือกล่าวว่าเป็นวิถีชีวิตมนุษย์ที่ดำเนินอยู่เป็นประจำในแต่ละวัน ต้องเกี่ยวข้องปฏิสัมพันธ์ด้วยการรับรู้และตอบสนองต่อโลกและชีวิตอยู่ตลอดเวลา อันเป็นกระบวนการของชีวิตที่มีสภาวะจิตเกิดขึ้นอยู่เบื้องหลังและกำหนดพฤติกรรมกายวาจาของบุคคล ชีวิตมนุษย์จึงล้วนตกอยู่ในกระบวนการเกิดทุกข์และปัญหาโดยปัญจธรรมแสดงบทบาทชักนำการเกิดทุกข์ 2 ลักษณะ ดังนี้

1.1 บทบาทชักนำการเกิดวงจรทุกข์ในชีวิตประจำวัน

ในการดำเนินชีวิตประจำวันต้องมีปฏิสัมพันธ์กับปรากฏการณ์ชีวิตและโลก แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ 1.การรับรู้บริสุทธ์และแปลความหมาย อาศัยการเชื่อมต่อกับโลกด้วยเครื่องมือกายและใจ 6 ช่องทาง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รับรู้อารมณ์ 6 คือ รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่นที่ได้ดม รสที่ได้กิน สัมผัสที่ได้ถูกกาย และความรู้สึกนึกคิดทางใจ เมื่ออารมณ์นั้น ๆ ถูกรับรู้ด้วยช่องทางรับรู้ย่อมทำให้เกิดขึ้น กระบวนการที่ต่อเนื่องจากการรับรู้บริสุทธ์เป็นหน้าที่ของสัญญาเจตสิกทำหน้าที่ในการแปลความหมายของอารมณ์ที่มาปรากฏ และ 2. การตอบสนองอารมณ์กระทำต่อโลกและชีวิต ภายหลังจากได้รับการแปลความหมาย ความรู้สึกนี้อาจเป็นไปได้ คือ ชอบ ไม่ชอบ เหยย ๆ และไม่ว่าความรู้สึกแบบใดเกิดขึ้น เวทนาก็จะส่งต่อให้จิตเพื่อตอบสนองต่อไป เวทนาจึงเป็นเจตสิกสำคัญที่มีอิทธิพลต่อการแสดงบทบาทของปัญจธรรม ขั้นตอนนี้เป็นกลไกสำคัญของการสร้างโลกแห่งการปรุงแต่งและทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ติดตามมา เมื่อการรับรู้บริสุทธ์ถูกแปลความหมายด้วยสัญญาในขั้นตอนนี้ เรียกว่า ปปัญจสัญญา เป็นสัญญาเนื่องจากการปรุงแต่งอารมณ์ตามอำนาจกิเลสปัญจธรรมและชักนำการแสดงพฤติกรรมตอบโต้ต่อโลกและชีวิต เมื่อกระทำแล้วย่อมเกิดผลหรือวิบาก เป็นวงจรชีวิตที่เรียกว่า วัฏฏะ 3 คือ กิเลส กรรม วิบาก หมุนวนเวียนอยู่ในชีวิตประจำวัน

1.2 บทบาทชักนำการเกิดวงจรทุกข์ข้ามภพข้ามชาติ

การหมุนวนด้วยความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัยนี้ยังทำให้เกิดวิบากข้ามภพข้ามชาติด้วยการเกิดใหม่ แก่ เจ็บ ตาย ในภพภูมิต่าง ๆ ต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เป็นสภาพที่

ตกอยู่ในกระแสกระบวนการเชิงเหตุปัจจัยที่มีได้ตามเหตุปัจจัยและดับได้เมื่อหมดเหตุปัจจัย ไม่ได้หยุดนิ่งคงที่ในภพใดภพหนึ่งอย่างเที่ยงแท้ แต่เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยของกิเลสและกรรมซึ่งเป็นเงื่อนไขขับเคลื่อนให้ภพภูมิของสัตว์ทั้งหลายเปลี่ยนแปลงไป ปัญญาธรรมจึงเป็นรากฐานแห่งความทุกข์และปัญหาทั้งหมดของชีวิต และเป็นสาเหตุหลักที่ทำให้สัตว์ทั้งหลายต้องเนิ่นช้าวนเวียนเกิดตายอยู่ในสังสารวัฏ

2. วิเคราะห์สภาพปัญหาอันเกิดจากปัญญาธรรมและแนวทางแก้ไข

2.1 ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาสภาพปัญหาสำคัญในสังคมไทยอันเกิดจากปัญญาธรรม สรุปดังนี้

2.1.1 สภาพปัญหาอันเกิดจากตัณหา 2 ประเด็น ได้แก่

2.1.1.1 ปัญหาการบริโภคที่มากเกินไปเกินความพอดี

การแสวงหาวัตถุสิ่งเสพและการแสวงหาผลประโยชน์เพื่อสนองความต้องการให้เกิดความพึงพอใจสูงสุด มีพฤติกรรมบริโภคเพื่อแลกกับความสุขสบาย หลงใหลยึดติดและตกในอำนาจวัตถุและบริโภคนิยม จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตที่หยุดไม่ได้

2.1.1.2 ปัญหาการบริโภคที่ก่อให้เกิดหนี้ครัวเรือน

ตัณหาที่มากเกินไปเกินความพอดีทำให้เกิดวงจรลัทธิบริโภคนิยมที่ไม่สิ้นสุด นำไปสู่การเพิ่มระดับการก่อหนี้ให้สูงขึ้น ประเด็นปัญหาดังกล่าวนี้อาจถูกยกระดับให้มีความสำคัญต่อสังคมและเศรษฐกิจไทยในยุคปัจจุบัน เพราะหนี้ที่อยู่ในระดับสูงสะท้อนถึงความเปราะบางทางการเงินของครัวเรือน ขาดภูมิคุ้มกันและอยู่ในสถานะที่อ่อนไหวต่อความผันผวนทางเศรษฐกิจมากเกินไป

2.1.2 สภาพปัญหาอันเกิดจากมานะ 2 ประเด็น ได้แก่

2.1.2.1 การแข่งขันแสวงหาอำนาจ เพื่อตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจ

2.1.2.2 การใช้อำนาจสร้างความรุนแรงในสังคมไทย

อย่างอคติไร้ความยุติธรรมจากผู้ถืออำนาจชนชั้นปกครอง ข้าราชการ นักการเมือง ก่อให้เกิดปัญหาความรุนแรงเชิงปัจเจก (Individual Violence) และความรุนแรงเชิงโครงสร้าง (Structural Violence) ปรากฏในสังคมไทยมายาวนาน

2.1.3 สภาพปัญหาอันเกิดจากทิฐิ เกี่ยวข้องกับความคิดเห็นที่ชี้นำสังคมไทยต่อวัตถุนิยมและบริโภคนิยม การแสวงหาและใช้อำนาจสร้างความรุนแรงของผู้ที่มีตำแหน่งยศศักดิ์ทางการเมืองการปกครอง ก่อให้เกิดสภาพปัญหาอันมีสาเหตุแท้จริงภายในจิตใจจากภาวะซ่อนเร้นของความเห็นผิดที่ชี้นำพฤติกรรม ซึ่งผู้วิจัยแบ่งความเห็นผิดออกเป็น 2 ด้านตามสภาวะกิเลสตัณหาและมานะ ดังนี้

2.1.3.1 ความเห็นผิดจากการเสพบริโภคและแสวงหาวัตถุ

2.1.3.2 ความเห็นผิดจากการแสวงหาและการใช้อำนาจสร้างความรุนแรง ปัญหาอันเกิดจากคตินิยมและมานะนั้น แท้จริงแล้วสาเหตุเบื้องหลังคือ ความเห็นความเชื่อตามกระแสความสุขหลักของสังคมที่ผิดพลาด ชี้นำความคิดและพฤติกรรมของคนในสังคมไปในทิศทางเดียวกัน มองความสุขจบอยู่ที่การเสพบริโภควัตถุ การแสวงหาอำนาจและการใช้อำนาจ เพื่อสนองตนเองให้เกิดความสุขความพอใจสูงสุด

2.2 แนวทางการแก้ไขปัญหาคตินิยมอันเกิดจากคตินิยม สรุปลักษณะดังนี้

2.2.1 หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (ภรณ์ สันตพงษ์, 2556) คือ การพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางสายกลาง โดยคำนึงถึงความพอประมาณ ความมีเหตุผล การสร้างภูมิคุ้มกันที่ดีในตัวพอสมควรต่อการได้รับผลกระทบใด ๆ อันเกิดจากการเปลี่ยนแปลงทั้งภายนอกและภายในได้อย่างทันที่ หลักการดังกล่าวนี้อยู่บนเงื่อนไข 3 ประการ คือ 1) เงื่อนไขคุณธรรม เสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนในชาติให้มีความซื่อสัตย์สุจริต รู้รักสามัคคี ไม่โลภ ไม่ตระหนี่ และรู้จักแบ่งปันผู้อื่น 2) เงื่อนไขหลักวิชา อาศัยความรู้รอบรู้ รอบคอบ และระมัดระวังอย่างยิ่ง ในการนำวิชาการต่าง ๆ มาใช้วางแผนและดำเนินการทุกขั้นตอน 3) เงื่อนไขชีวิต ดำเนินชีวิตด้วยความอดทน มีความเพียร มีสติ และปัญญา บริหารจัดการการใช้ชีวิต โดยใช้หลักวิชาและคุณธรรมเป็นแนวทางพื้นฐาน

2.2.2 มาตรการและแนวทางการแก้ไขของภาครัฐเกี่ยวกับหนี้ครัวเรือนโดยการส่งเสริมความรู้ การวางแผนและวินัยทางการเงินที่ดีแก่ประชาชน ให้ระมัดระวังการใช้จ่ายไม่ให้จ่ายเงินเกินตัว การกำกับดูแลให้เกิดการเป็นหนี้ที่เหมาะสมทั้งในด้านผู้ก่อหนี้และสถาบันการเงินผู้ปล่อยกู้ โดยธนาคารแห่งประเทศไทยได้มีการดำเนินการต่าง ๆ เพื่อกำกับดูแลการปล่อยสินเชื่อหลายประเภท การช่วยเหลือลูกหนี้ที่ติดอยู่ในวงจรหนี้สินพันตัวเพื่อบรรเทาความเดือดร้อนที่ได้รับและปรับโครงสร้างหนี้ ตลอดจนการสร้าง ความเข้มแข็งให้แก่ผู้บริโภคเพื่อทำให้ประเทศไทยพัฒนาสู่สังคมการบริโภคอย่างยั่งยืน

2.2.3 แนวคิดหลักสิทธิมนุษยชน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทยฉบับปัจจุบัน พ.ศ. 2560 ได้ระบุถึงการคุ้มครองสิทธิมนุษยชนไว้หลายมาตรา เช่น ในมาตรา 4 ระบุว่า “ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สิทธิ เสรีภาพ และความเสมอภาคของบุคคล ย่อมได้รับความคุ้มครองตามรัฐธรรมนูญนี้” และ ในหมวดที่ 3 ซึ่งเป็นหมวดสิทธิและเสรีภาพของปวงชนชาวไทย มาตราที่ 25 ถึง 49 ยังได้บรรยายขอบเขตของสิทธิและเสรีภาพของประชาชนไว้ในหลายด้านด้วยกัน เช่น ความยุติธรรมทางอาญา การศึกษา การไม่เลือกปฏิบัติ เสรีภาพในการแสดงออก การไม่ก้าวล่วงชีวิตส่วนตัว และข่าวของเครื่องใช้ส่วนตัว เป็นต้น นอกจากนี้ รัฐบาลยังได้จัดทำแผนสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ฉบับแรกในปี พ.ศ. 2551 ปัจจุบันเป็นฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2562 - 2566) มีเป้าหมาย คือ สังคมไทยเป็นสังคมที่ส่งเสริมสิทธิเสรีภาพ และความเท่าเทียม โดยคำนึงถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ขับเคลื่อนสิทธิมนุษยชนอย่างบูรณาการทั้งภาครัฐ ภาคธุรกิจและภาคประชาสังคม เพื่อนำไปสู่สังคมที่พัฒนาอย่างยั่งยืน

โดยให้ทุกภาคส่วนนำไปใช้ในการส่งเสริม ปกป้อง แก้ไขปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชนในภาพรวมของประเทศ และคุ้มครองสิทธิมนุษยชนในประเทศไทยเพื่อนำไปสู่สังคมที่พัฒนาอย่างยั่งยืนและสามารถพัฒนาก้าวหน้าทัดเทียมระดับสากล

2.2.4 การจัดการความขัดแย้งเพื่อบรรเทาความรุนแรงในสังคม ปรากฏรูปแบบจัดการความขัดแย้งแบบสันติวิธีตามแนวทางต่อไปนี้ 1) การประนีประนอม เป็นวิธีที่บุคคลทั้ง 2 ฝ่ายที่มีความขัดแย้ง สามารถตกลงกันได้โดยวิธีต่างฝ่ายต่างต้องยอมลดความต้องการของตนบางส่วน 2) การไกล่เกลี่ย การโน้มน้าว เป็นการแก้ไขปัญหาคความขัดแย้งแบบสันติวิธีในกรณีที่คู่กรณีไม่สามารถหาข้อยุติร่วมกันได้ จึงต้องอาศัยบุคคลที่สามที่ทั้งสองฝ่ายยอมรับเข้ามามีส่วนร่วมในการเจรจาเพื่อหาข้อตกลงหรือหาทางออกให้กับปัญหาคความขัดแย้งร่วมกัน 3) การร่วมมือ โดยให้ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมแก้ปัญหาค จัดการประชุม ประชุมปรึกษาหารือความคิดเห็น โดยทั่วไปการแก้ไขความขัดแย้งด้วยการเผชิญหน้าเป็นวิธีที่มีประสิทธิภาพมากที่สุด 4) การนั่งลงเจรจา เป็นวิธีหนึ่งที่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับความขัดแย้งมีความยินยอมตกลงที่จะร่วมมือกันแก้ไขปัญหาค โดยนั่งคุยแลกเปลี่ยนข้อคิดเห็น 5) การปรองดองตกลงกันด้วยไมตรีจิต ถือเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างสรรค์สันติภาพเชิงบวก

2.2.5 แนวคิดจิตวิเคราะห์ของซิกมันด์ ฟรอยด์ เป็นแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับการรู้จักตนเองที่กล่าวถึงความเข้าใจจากความหมายของคำว่า “ตน” เชิงจิตวิทยา รวมไปถึงแนวทางการรู้จักและมองเห็นตนเอง เพื่อที่จะสามารถพัฒนาดตนเองได้ต่อไป และแนวคิดความต้องการของมาสโลว์ (Maslow's Hierarchy Needs) เพื่อความเข้าใจตนเองและโลกอย่างถ่องแท้ (Self actualization) ประกอบด้วยลักษณะที่จะช่วยให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างมีความสุข สามารถเข้าใจสภาพความเป็นจริง ยอมรับตนเองและผู้อื่น วิเคราะห์ปัญหาได้และแก้ไขได้ตรงจุด

3. หลักพุทธธรรมที่ใช้ในการแก้ไขปัญหาคอันเกิดจากปัญจธรรม มีดังนี้

3.1 หลักพุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหาคอันเกิดจากตัณหา

หลักมัชฌิมาสูตร ในฐานะธรรมสำหรับการบริหารความต้องการบริโภคได้อย่างพอเหมาะ ลดความทะยานอยาก ความต้องการบริโภคส่วนเกินของตัวเอง แล้วทดแทนเพิ่มความต้องการคุณภาพชีวิตอันเป็นความสุขด้านจิตใจ มีความพึงพอใจในขอบเขตของความสุข อันเป็นจุดที่ความสุขทางด้านจิตใจและวัตถุเข้าสู่ความพอดี (มัชฌิมาปฏิปทา)

หลักทักขิณธรรมมิกัตถะ ในฐานะธรรมสำหรับเป็นแนวทางชีวิตแบบการพึ่งพาตนเองสอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ที่มุ่งเน้นความรู้จักพอประมาณ ความมีเหตุผลในการดำรงชีวิต การบริหารจัดการชีวิตซึ่งเกี่ยวข้องกับวิถีการได้ทรัพย์สินมาด้วยความขยันหมั่นเพียร ประกอบอาชีพโดยสุจริต ไม่เบียดเบียนเอารัดเอาเปรียบ รู้เข้าใจการใช้จ่ายทรัพย์สิน (อุฏฐานสัมปทา) และการรักษาทรัพย์สิน (อารักขสัมปทา) เพื่อให้รายได้

มากกว่ารายจ่าย ไม่มีหนี้สิน สามารถออมเงินนั้นไว้ให้เพิ่มพูนขึ้นได้ รู้จักคบหาคนดีมีคุณธรรม เพื่อเกื้อกูลความก้าวหน้าของชีวิต (กัลยาณมิตรตา) คุุณให้สัถย์ผู้ครองเรือนแม้จะยังมีความต้องการแสวงหาทรัพย์และใช้จ่ายทรัพย์ แต่หากได้ใช้ตัณหาให้มีความพอใจอย่างพอเพียง เลี้ยงชีวิตอย่างพอดี (สมชีวิตา) ก็ย่อมก่อให้เกิดความสุขจากทรัพย์นั้นได้อย่างไม่เป็นโทษ

หลักฉันทะ ในฐานะธรรมเพื่อการพัฒนาความต้องการของชีวิต การใช้ฉันทะขับเคลื่อนการบริโภคแทนตัณหา สามารถลดทอนและเสริมสร้างความสมดุลของการบริโภคให้เกิดขึ้นได้ โดยการนำฉันทะเข้ามาตัดวงจรพฤติกรรมเสพบริโภคที่มากเกินไปพอดี จะช่วยให้การบริโภคมีความพอดีเหมาะสมเป็นประโยชน์แก่ชีวิต

หลักสติสัมปชัญญะ ในฐานะธรรมสำหรับการบริโภคอย่างมีสติสัมปชัญญะ รู้เท่าทันอารมณ์ต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบและชักจูงจิตใจให้เกิดตัณหา ตระหนักรู้ถึงคุณประโยชน์และโทษจากการบริโภคที่มากเกินไปพอดี และคิดด้วยปัญญาหาทางออกจากปัญหาโดยการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมการเสพติดบริโภค

3.2 หลักพุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหอันเกิดจากมานะ

หลักสาราณียธรรม 6 ในฐานะธรรมที่ใช้สร้างเสริมการปฏิสัมพันธ์กับสังคมด้วยพฤติกรรมทางกาย วาจา ใจ เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข เป็นเครื่องมือในการจัดการความขัดแย้งอย่างสันติ ปราศจากความรุนแรงทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยแบ่งหลักสาราณียธรรม 2 ระดับ ดังนี้

3.2.1 ภราดรภาพ - ระดับมโนธรรม

เป็นจุดเริ่มต้นการปฏิบัติทางจิตใจต่อกันด้วยเมตตา มโนกรรม อันเป็นหลักคุณธรรมทางจิตใจที่สำคัญในพระพุทธศาสนา ช่วยลดทอนความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลเชิงอำนาจ เป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ในระดับจิตใจเบื้องต้น ด้วยการเปลี่ยนแปลงความคิดชั่วร้ายในจิตใจ คิดพยาบาท (พยาบาทสังกัปปะ) และคิดเบียดเบียน (วิหิงสาสังกัปปะ) ให้เป็นความคิดปรารถนาดี หวังดีต่อกัน คิดให้อภัย (อพยาบาทสังกัปปะ) และคิดอยากช่วยเหลือ เกื้อกูลกันในลักษณะความสัมพันธ์แบบพี่น้อง (อิหิงสาสังกัปปะ)

3.2.2 ภราดรภาพ - ระดับจริยธรรม

เป็นการปฏิบัติต่อกันระหว่างบุคคลกับบุคคล เสริมสร้างปฏิสัมพันธ์ตามหลักปฏิบัติต่อกันด้วยความเป็นพี่เป็นน้อง มุ่งให้เกิดความรักใคร่เมตตา ปรองดอง สัมครสมาน สามัคคี ตามหลักการปฏิบัติในข้อธรรมนั้น ๆ เพื่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่กัน เป็นการสร้างสังคมภราดรภาพแนวพุทธ ด้วยหลักปฏิบัติต่อกันในสังคมด้วยหลักเมตตาจริยธรรม เมตตากายกรรม สาธารณโภคี สีสสามัญญตา และทูลีสสามัญญตา

3.3 หลักพุทธธรรมเพื่อการแก้ไขปัญหอันเกิดจากทูลีส

3.3.1. หลักปรโตโฆสะที่ดั่งาม เสี่ยงจากภายนอก หรืออิทธิพลจากภายนอก เป็นข้อมูลที่ต้อง

ดั่งาม เช่น คำพูด การแนะนำ คำชี้แจง สนทนาซักถาม คำโฆษณา กระแสข่าว ข้อเขียน ประสบการณ์จากอดีตของตัวเอง ผลที่ได้รับจากการกระทำทั้งด้านดีและไม่ดี สุขภาพร่างกายที่ส่งสัญญาณเตือนอย่างผิดปกติ ภาวะจิตใจ ความโกรธ ความเครียด ความกังวล เป็นต้น ที่เตือนให้รู้ถึงการปรับสภาพจิตใจให้เหมาะสม

3.3.2 หลักโยนิโสมนสิการ การคิดตามแนวทางปัญญาตามหลักการพระพุทธศาสนา เช่น หลักคุณโทษและทางออก คุณค่าแท้ - คุณค่าเทียม สืบสาวหาเหตุปัจจัย รู้คุณธรรม เป็นต้น ด้วยกระบวนการความคิดอย่างมีการวิเคราะห์ที่เป็นระบบ คิดอย่างมีเหตุผล รู้จักพิจารณาสิ่งทั้งหลายตามสภาวะความเป็นจริง โยนิโสมนสิการเป็นปัจจัยกระตุ้นการเรียนรู้จากภายใน เพื่อพัฒนาปัญญาของตนเองให้มีสัมมาทิฐิ คือการมีความรู้ความเข้าใจ ความคิดเห็น ค่านิยมที่ถูกต้องดั่งาม สามารถแก้กฏเกณฑ์ชีวิตตนเอง ครอบครัวย และสังคม

อภิปรายผล

จากการศึกษาเรื่อง “ปัญญาธรรม: ปัญหาและแนวทางแก้ไขเชิงพุทธบูรณาการ” สรุปประเด็นสำคัญที่ผู้วิจัยได้นำมาอภิปราย ดังนี้

1. ผลการศึกษาปัญญาธรรมตามแนวพระอภิธรรม พบว่าไม่ปรากฏชื่อ “ปัญญาธรรม” และไม่ได้อธิบายไว้โดยตรง แต่กล่าวไว้โดยนัยอ้อมด้วยการยกเอากิเลสทั้ง 3 คือ ตัณหา มานะ ทิฐิ ในกลุ่มโลกิเจตสิก 3 เป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว อันเป็นสภาพธรรมที่เกิดร่วมกันในโลกมุลจิต 8 แสดงบทบาทสัมพันธ์อิงอาศัยกันและเป็นรากฐานของปัญหาชีวิตและสังคม จึงเป็นสาเหตุที่ทำให้ชีวิตต้องเน้นเข้าไปในสังสารวัฏ ซึ่งมีความสอดคล้องกับการศึกษาในงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาปัญญาธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ที่กล่าวถึง “ปัญญาธรรม” คือ ธรรมอันเป็นเครื่องเน้นเข้าไป (ธรรมวลี ศรีเข้ม, 2553)

2. สภาพปัญหาสำคัญในสังคมไทยที่ผู้วิจัยสนใจและนำมาศึกษาวิเคราะห์ โดยแยกออกเป็น 3 ด้านตามสภาวะตัณหา มานะ ทิฐิ เพื่อแสดงให้เห็นบทบาทกิเลสปัญญาธรรมที่มีอิทธิพลต่อปัญหานั้น ๆ ได้แก่ ตัณหาแสดงสภาพปัญหาการบริโภคที่มากเกินไป ความพอดีและก่อให้เกิดปัญหาหนี้ครัวเรือน ประเด็นความโลภหรือตัณหาที่ก่อให้เกิดปัญหาการบริโภคในสังคมปัจจุบัน พบว่ามีความคล้ายคลึงกับงานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิธีการแก้ปัญหาเรื่องความโลภในสังคมปัจจุบันตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท” (สุนันทา เรียงแหลม, 2551) ส่วนมานะแสดงสภาพปัญหาการแข่งขันแสวงหาอำนาจและใช้อำนาจสร้างความรุนแรงในสังคมไทย และทิฐิเป็นความเห็นผิดที่ซ่อนเร้นในสภาพปัญหาต่าง ๆ เหล่านั้น ซึ่งแนวทางการแก้ไขปัญหานั้นในปัจจุบัน ภาครัฐได้นำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง คือ การพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางสายกลาง โดยคำนึงถึงความพอประมาณ ความมีเหตุผล การสร้างภูมิคุ้มกันที่ดี และมีมาตรการแก้ไขปัญหานี้ครัวเรือนโดยการส่งเสริม

ความรู้ การวางแผนและวินัยทางการเงินที่ดีแก่ประชาชน ด้านการบรรเทาความรุนแรงในสังคมด้วยการนำแนวคิดหลักสิทธิมนุษยชนที่ปรากฏในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับปัจจุบัน พ.ศ. 2560 และจัดทำแผนสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2562 - 2566) มีเป้าหมาย คือ สังคมไทยเป็นสังคมที่ส่งเสริมสิทธิเสรีภาพและความเท่าเทียม โดยคำนึงถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ ขับเคลื่อนสิทธิมนุษยชนอย่างบูรณาการทั้งภาครัฐ ภาคธุรกิจและภาคประชาสังคม เพื่อนำไปสู่สังคมที่พัฒนาอย่างยั่งยืน โดยให้ทุกภาคส่วนนำไปใช้ในการส่งเสริม ปกป้อง แก้ไขปัญหาการละเมิดสิทธิมนุษยชนในภาพรวมของประเทศ และคุ้มครองสิทธิมนุษยชนในประเทศไทยเพื่อนำไปสู่สังคมที่พัฒนาอย่างยั่งยืนและสามารถพัฒนาก้าวหน้าทัดเทียมระดับสากล รวมทั้งสังคมยังมีแนวทางจัดการความขัดแย้งเพื่อบรรเทาความรุนแรง เช่น การประนีประนอม การโน้มน้าว การไกล่เกลี่ย เป็นต้น ส่วนแนวทางการแก้ไขด้านทฤษฎี อันเป็นความเห็นผิดในสภาพปัญหานั้น ๆ ด้วยการสร้างความตระหนักรู้และเข้าใจตนเอง เพื่อช่วยให้ชีวิตดำเนินไปอย่างมีความสุข

3. ผลการวิจัยสามารถสรุปแนวทางการแก้ไขปัญหอันเกิดจากปัจจัยธรรมเชิงพุทธบูรณาการ มีรายละเอียดโดยลำดับ ดังนี้

3.1 การบริหารและพัฒนาความต้องการ (ค้นหา) คือ 1) ลดให้พอดี (มัญญัตถุญตา) เป็นหลักการบริโภคให้มีความพอดี สอดคล้องกับหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง คือ ความพอประมาณ ปรับเปลี่ยนพฤติกรรมการใช้จ่าย ลดความต้องการบริโภคส่วนเกินของตัวเองลง ไม่ก่อหนี้เพื่อการบริโภคตามอย่างคนรวย 2) ใช้อย่างพอเพียง (ทิวฐธัมมิกัตถะ) เกี่ยวกับการหาทรัพย์มาด้วยความขยันและสุจริต ใช้จ่ายทรัพย์เลี้ยงชีวิตแต่พอดี คบหาคนดีมีคุณธรรมเพื่อเกื้อกูลความก้าวหน้าของชีวิต แนวทางดังกล่าวสอดคล้องกับทัศนะคำให้สัมภาษณ์ของ รศ. ดร.สุเชาว์ พลอยชุม กล่าวว่า “การบริหารค้นหา นำมาใช้ อย่างสร้างสรรค์ ต้องนำหลักประโยชน์ปัจจุบัน 4 มาใช้ คือ หลักทิวฐธัมมิกัตถะ” 3) ดูแลด้วยปัญญา (สติสัมปชัญญะ) การบริโภคให้มีความพอดีนั่น ต้องมีปัญญาเห็นโทษ จึงนำไปสู่ประโยชน์ และ 4) ควบคุมด้วยศีล (ศีล 5) เพื่อการดำเนินชีวิตที่ปราศจากการเบียดเบียนผู้อื่น และการพัฒนาความต้องการ คือ การพยายามเพิ่มแรงจูงใจด้านฉันทะซึ่งเป็นความต้องการที่เป็นกุศลขึ้นมาทดแทนตัณหา เพื่อขับเคลื่อนชีวิตมุ่งสู่ความดีงาม จึงสอดคล้องกับเงื่อนไขคุณธรรมตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เพราะช่วยเสริมสร้างพื้นฐานจิตใจของคนให้มีความซื่อสัตย์สุจริต รู้รักสามัคคี ไมโลภ ไม่ตระหนี่ และรู้จักแบ่งปันผู้อื่น (สุเชาว์ พลอยชุม, 2563)

3.2 หลักภราดรภาพ เป็นหลักจริยธรรมสากลที่วางอยู่บนพื้นฐานของการยอมรับ “สภาพของมนุษย์” ทั้งใน “มิติปัจเจกภาพ” และ “มิติความเป็นสมาชิกของมนุษยชาติ” หลักสิทธิ เสรีภาพ ภราดรภาพ ความเสมอภาค ความยุติธรรม เป็นหลักการปกป้องผลประโยชน์ของมนุษย์ทุกคนอย่างเท่าเทียมในฐานะเป็นมนุษย์ (บุญธรรม

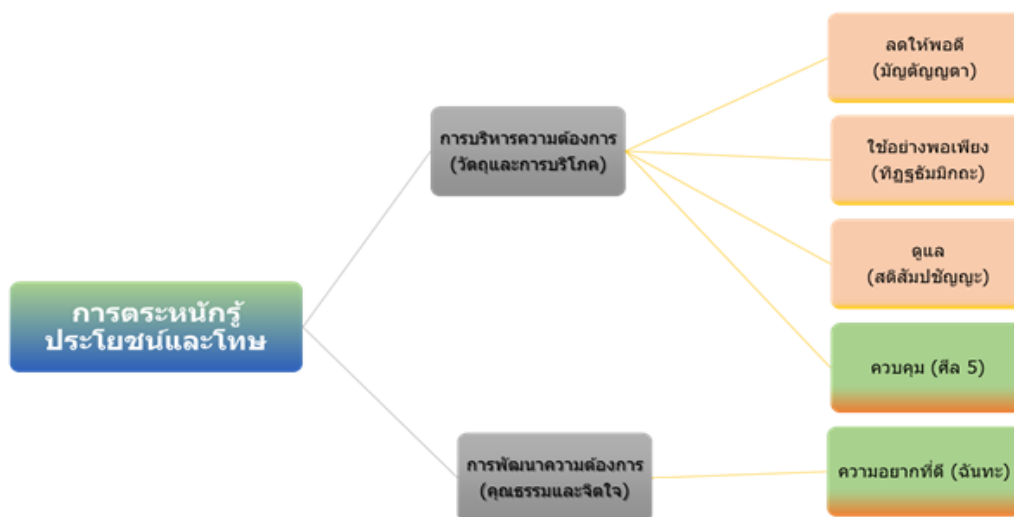
พจนทรัพย์, 2533) หลักสารณียธรรม 6 เป็นทั้งหลักปฏิบัติทางมโนธรรมและจริยธรรม เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข มีความสอดคล้องกับภราดรภาพตามหลักสากลที่มองถึงความเสมอภาคของบุคคลในความสัมพันธ์ที่มีความเกื้อกูลกันในฐานะเป็นมนุษย์ ไม่ใช่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ จึงจัดเป็นหลักภราดรภาพแนวพุทธ มุ่งมองทั้งระดับมโนธรรมและจริยธรรม เริ่มต้นด้วยการปฏิบัติทางจิตใจต่อกันตามหลักเมตตาตามโนกรรม มีความรักความเมตตา คิดและปรารถนาดีต่อกัน ปฏิสัมพันธ์ด้วยกายและวาจาฉันพี่น้อง มีการประสานร่วมมือกัน แสดงออกถึงสิทธิ เสรีภาพ ความเสมอภาค ปรับความคิดเห็นถูกต้องร่วมกัน พร้อมด้วยหลักพุทธธรรมที่เกื้อหนุน ได้แก่ หลักขันติธรรม เป็นคุณธรรมที่มีความสำคัญและเสริมสร้างประสิทธิภาพเพื่อให้บรรลุถึงจุดหมายการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติสุข

3.3 การตระหนักรู้และเข้าใจตนเองแนวพุทธ เพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม เป็นกระบวนการรู้จักและมองเห็นตนเองได้ตรงต่อความเป็นจริงและทำใจยอมรับภาพที่แท้จริงของตนได้ จะช่วยให้บุคคลสามารถเปลี่ยนพฤติกรรมภายนอกโดยการเปลี่ยนความคิด การดีความ การตั้งข้อสันนิษฐาน หรือการเปลี่ยนตัวแปรทางความรู้ความเข้าใจเสียใหม่ สามารถกำหนดพฤติกรรมของตนเองได้อย่างเหมาะสมและดำเนินชีวิตร่วมกับมนุษย์ในสังคมอย่างมีความสุข โดยใช้หลักการเปลี่ยนแปลงทางปัญญา เพื่อปรับพื้นฐานแห่งความคิด ความเชื่อ และค่านิยมจากความคิดยึดติดความสุขที่เรียกว่า กามุปาทาน อิงกับการเสพติด บริโภค การแสวงหาวัตถุ การแสวงหาอำนาจและใช้อำนาจเป็นเครื่องมือของความสุข แล้วเสริมสร้างค่านิยมความดี ความถูกต้องด้วยกระบวนการสร้างความตระหนักรู้เข้าใจในตนเอง แนวพุทธหรือหลักสัมมาทิฐิ (ที.ม. (ไทย) 10/402/335) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ประกอบด้วย หลักปรัโตโมสะที่ดี การปรับเปลี่ยนจากปัจจัยภายใน เช่น การสังเกต ประสพการณ์อดีตของตัวเอง สภาวะจิต และปัจจัยภายนอก เช่น มีผู้แนะนำสั่งสอนที่ดี การรับฟังจากผู้เป็นกัลยาณมิตร และหลักโยนิโสมนสิการ การเสริมสร้างความฉลาด ทางความคิด ด้วยการคิดตามแนวทางปัญญาตามหลักการคิดทางพระพุทธศาสนา

องค์ความรู้ใหม่

ผู้วิจัยได้นำเสนอรูปแบบที่เป็นองค์ความรู้ใหม่จากการวิจัย เรียกว่า E - F - Q Model ประกอบด้วย 3 รูปแบบ เพื่อเป็นแนวทางการแก้ไขปัญหอันเกิดจากปัจจัยธรรม ดังนี้

ดุลยภาพแห่งชีวิต EQUILIBRIUM of Life – Model

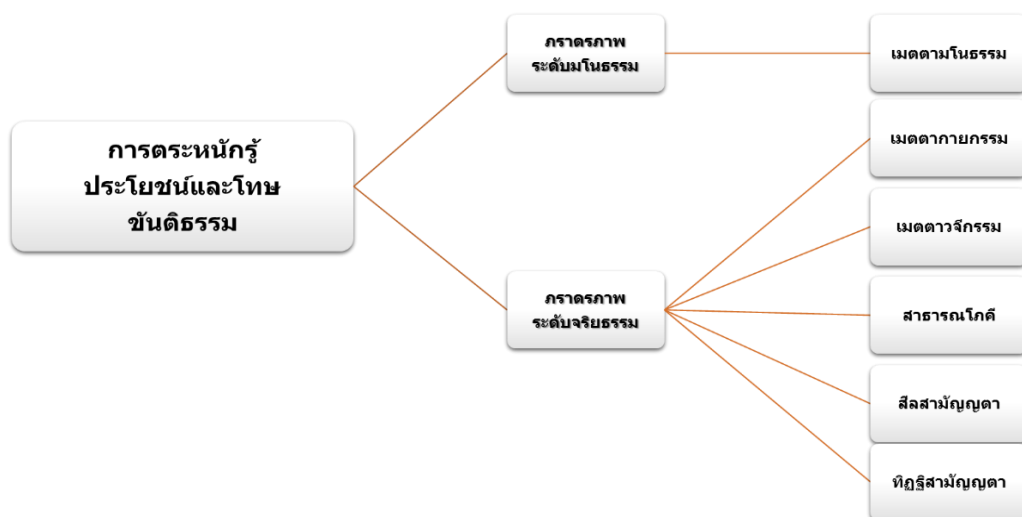

ภาพที่ 1 แสดงหลักดุลยภาพแห่งชีวิต (Equilibrium of Life)

รูปแบบที่ 1 ดุลยภาพแห่งชีวิต (Equilibrium of life) โดยนำหลักพุทธธรรมเพื่อการลดทอนและการสร้างเสริม ใช้การตระหนักรู้ประโยชน์และโทษด้วยปัญญา เพื่อตัดวงจรการบริโภคและการก่อหนี้ และดำเนินต่อไปในขั้นการพัฒนาชีวิตด้านคุณค่าทางจิตใจ ประกอบด้วย 2 ขั้นตอน คือ 1) การบริหารความต้องการ สร้างดุลยภาพการบริโภคด้วยการลดทอนการบริโภคที่เกินความจำเป็นพื้นฐานของชีวิต ด้วยหลักมัชฌิมา เพื่อให้เกิดการบริโภคที่เหมาะสม และหลักทฤษฎีสามมิกตะ เพื่อดำเนินชีวิตอย่างพอเพียง โดยนำหลักสติสัมปชัญญะมาใช้ดูแลการบริโภคอย่างเหมาะสม พร้อมทั้งหลักศีล 5 ควบคุมเพื่อมิให้เบียดเบียนเอารัดเอาเปรียบผู้อื่น จากนั้นจึงยกระดับความต้องการจากระดับพื้นฐานเข้าสู่ขั้นตอนที่ 2) การพัฒนาความต้องการ (ค้นหา) เข้าสู่ความต้องการที่ดี (ฉันทะ) เพื่อการพัฒนาคุณธรรมที่งดงามด้านจิตใจต่อไป

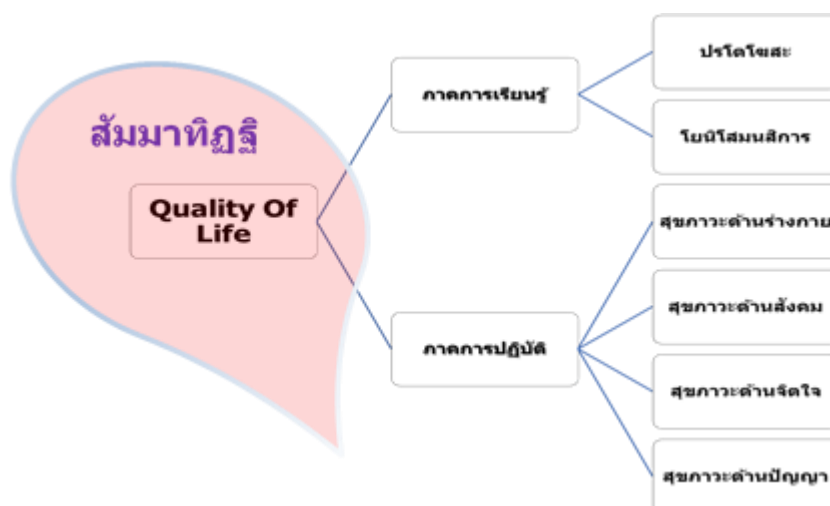
ภราดรภาพแห่งสังคม F R A T E R N I T Y of Society – Model

ภาพที่ 2 แสดงหลักภราดรภาพแห่งสังคม (Fraternity of Society)

รูปแบบที่ 2 ภราดรภาพแห่งสังคม (Fraternity of Society) โดยนำหลักสาราณียธรรม 6 ประการกับหลักขันติธรรม และหลักสัมมาทิฐิในฐานะธรรมเพื่อการตระหนักรู้คุณประโยชน์และโทษ เพื่อใช้เกื้อหนุนหลักสาราณียธรรมให้มั่นคงและสามารถพัฒนาได้ต่อไป แบ่งออกได้ 2 ด้าน คือ 1) ภราดรภาพระดับมนโนธรรม ด้วยหลักเมตตามโนกรรมซึ่งเป็นหลักปฏิบัติภายในจิตใจเบื้องต้นให้เกิดความรัก ความเมตตากันฉันพี่น้อง จากนั้นจึงยกระดับพฤติกรรมทางกายและวาจา เพื่อเสริมสร้างปฏิสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกันในสังคม 2) ภราดรภาพระดับจริยธรรม ด้วยหลักเมตตากายกรรม เมตตาวจีกรรม และนำหลักสาธารณโภคี สร้างจิตสำนึกสาธารณะ รู้จักแบ่งปันและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มุ่งความประพฤติสุจริตเสมอกันด้วยหลักสัสสามัญญดา รวมถึงการปรับความคิดเห็นอย่างถูกต้องร่วมกันให้เป็นไปในแนวทางเดียวกันตามหลักทักขิสามัญญดา เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งสามารถอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสันติสุข

คุณภาพแห่งชีวิต O U A L I T Y of Life – Model

ภาพที่ 3 แสดงหลักคุณภาพแห่งชีวิต (Quality of Life)

รูปแบบที่ 3 คุณภาพแห่งชีวิต (Quality of Life) ต้องเริ่มต้นด้วยความเห็นถูกต้องตรงตามความจริง (สัมมาทิฐิ) ใช้ปัญญาในการขับเคลื่อนพัฒนาคุณภาพชีวิต ให้เกิดการเรียนรู้และแนวปฏิบัติอย่างมีประสิทธิภาพ (Efficiency) เพื่อการเข้าถึงความรู้ที่แท้จริง จนก่อให้เกิดปัญญาชอบ (สัมมาทิฐิ) มีความเห็นถูกต้องในธรรมชาติแห่งสภาวะธรรมทั้งหลาย แบ่งออกได้ 2 ระดับ คือ 1) สัมมาทิฐิ - ภาคการเรียนรู้ เพื่อการตระหนักรู้เข้าใจตนเองซึ่งต้องผ่านกระบวนการความพร้อมแห่งปัจจัย 2 ประการ คือ ปรโตโฆสะที่ดีงาม และ โยนิโสมนสิการ และ 2) สัมมาทิฐิ - ภาคฝึกหัด เพื่อเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมที่ไม่ปกติของบุคคลอันเป็นพฤติกรรมความเคยชิน เป็นพฤติกรรมซึ่งเกิดจากการเรียนรู้ที่ไม่ถูกต้อง ให้สามารถปฏิสัมพันธ์กับบุคคลอื่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยมีเป้าหมายเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีความสุขอย่างแท้จริง ไม่ยึดติดเพียงความสุขด้านวัตถุและการบริโภค หรือการแสวงหาและใช้อำนาจเท่านั้น แต่สามารถเพิ่มประสิทธิภาพยกระดับการพัฒนาสุขภาวะองค์รวม 4 ด้านให้แก่ชีวิต ได้แก่ 1) สุขภาวะด้านร่างกาย 2) สุขภาวะด้านสังคม 3) สุขภาวะด้านจิตใจ และ 4) สุขภาวะด้านปัญญา

สรุป/ข้อเสนอแนะ

ปัจจัยธรรมในฝ่ายพระอริยธรรม คือ กลุ่มกิเลสโลกิเจตสิก 3 คือ ตัณหา มานะ ทิฐิ เป็นกิเลสสังขารเจตสิกฝ่ายชั่ว แสดงสภาพธรรมแตกต่างกัน สภาวะของจิตจะเป็นอย่างไร

ขึ้นกับองค์ประกอบเจตสิกฝ่ายดีฝ่ายชั่ว เจตสิกจึงเป็นรากฐานแสดงคุณค่าทางจริยธรรม เพราะกำหนดพฤติกรรมกายวาจาของบุคคล ชีวิตมนุษย์จึงล้วนตกอยู่ในกระบวนการเกิดทุกข์และปัญหา สภาพปัญหาต่าง ๆ อันเกิดจากปัจจัยธรรม แตกต่างกันตามสภาวะของกิเลสฝ่ายนั้น ๆ โดยต้นหจจะแสดงบทบาทการเสพติดบริโภค ทำให้การบริโภคมากเกินความพอดี และก่อให้เกิดหนี้ครัวเรือน มานะจะแสดงบทบาทการถืออำนาจและใช้อำนาจสร้างความรุนแรงในสังคม และทวิฏฐิความเห็นผิดเป็นนามธรรมที่แฝงเร้นในสภาพปัญหาทั้งหมด แนวคิด ทฤษฎี และแนวทางปฏิบัติเพื่อการแก้ไขปัญหาดังกล่าวนั้น ได้นำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงและมาตรการการแก้ปัญหาหนี้ครัวเรือน เพื่อปรับเปลี่ยนพฤติกรรมบริโภคและการใช้ชีวิตให้พอเพียง ด้านปัญหาการถืออำนาจและสร้างความรุนแรงจากผู้ใช้อำนาจนั้น ภาครัฐได้นำแนวทางหลักสิทธิมนุษยชนที่ได้กำหนดในรัฐธรรมนูญ ฉบับปัจจุบัน (พ.ศ. 2560) พร้อมทั้งดำเนินการตามแผนสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2562 – 2566) มีเป้าหมายคือ สังคมไทยเป็นสังคมที่ส่งเสริมสิทธิเสรีภาพและความเท่าเทียม โดยคำนึงถึงศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ นอกจากนั้นปัญหาความรุนแรงในสังคมยังได้รับการบรรเทาตามแนวทางสันติวิธี เช่น การประนีประนอม การไกล่เกลี่ย การโน้มน้าว การร่วมมือ เป็นต้น ด้านปัญหาอันเกิดจากทวิฏฐิที่มองสภาพปัญหาอันเกิดจากตัณหาและมานะนั้นเป็นความสุข แก้ไขด้วยการสร้างความตระหนักรู้เข้าใจตนเองและสามารถยกระดับพัฒนาความสุขที่ยั่งยืน หลักพุทธธรรมที่นำมาใช้ในการแก้ปัญหานี้ จำเป็นต้องให้สอดคล้องกับสภาพปัญหาที่แตกต่างกันตามสภาวะกิเลสของปัจจัยธรรม หลักพุทธธรรมเพื่อสร้างดุลยภาพการบริโภคให้มีความพอดี ประกอบด้วย มัชฌิมาสูตร ทิฏฐิธัมมิกัตถะ สติสัมปชัญญะ ศีล 5 และฉันทะ หลักพุทธธรรมเพื่อบรรเทาปัญหาความรุนแรงจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เพื่อความสงบสุขของสังคม คือ หลักสารณียธรรม 6 และขันติธรรม และการแก้ไขทวิฏฐิความเห็นผิดด้วยการตระหนักรู้เข้าใจตนเอง แนวพุทธประกอบด้วย หลักปรัโตโฆษะ และ หลักโยนิโสมนสิการ แนวทางการแก้ปัญหานั้นเกิดจากปัจจัยธรรมเชิงพุทธบูรณาการนั้น ผู้วิจัยได้นำเสนอรูปแบบการแก้ไขปัญหานั้นเกิดจากตัณหา มานะ ทิฏฐิ มีชื่อเรียกว่า E - F - Q Model คือ ดุลยภาพแห่งชีวิต (Equilibrium of Life) ภราดรภาพแห่งสังคม (Fraternity of Society) และ คุณภาพแห่งชีวิต (Quality of Life) สำหรับข้อเสนอแนะจากการวิจัยประกอบด้วย 1) ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย ได้แก่ 1.1) หน่วยงานภาครัฐควรผลักดันนโยบายด้านการออมของครัวเรือน รมรณรงค์และกระตุ้นวินัยการใช้จ่ายและการออม สร้างการตระหนักรู้ถึงภัยอันตรายของการบริโภคที่ก่อให้เกิดหนี้ครัวเรือน พร้อมทั้งส่งเสริมความรู้ “ดุลยภาพแห่งชีวิต” ตามหลักพุทธธรรม เพื่อลดปัญหานี้ครัวเรือนและปัญหาลูกโซ่อื่น ๆ ที่กระทบต่อสังคมในวงกว้าง 1.2) องค์การภาครัฐควรให้การสนับสนุนจัดอบรมหลักสูตรผู้นำด้านการปกครอง นักการเมือง ข้าราชการ โดยมุ่งส่งเสริมให้เกิดความเข้าใจและตระหนักถึงความสำคัญของการแก้ปัญหาความรุนแรงในสังคมด้วยหลักพุทธธรรม เพื่อให้ผู้นำปฏิบัติเป็นแบบอย่างที่ดี และสร้างชุดความรู้หลักพุทธธรรมต่อ

ผู้ได้บังคับบัญชา ารณรงค์ลดความรุนแรง และประเมิณผล 2) ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป
มีดังนี้ 2.1) ศึกษาประเด็นสภาพปัญหาสำคัญอื่น ๆ ในสังคมไทยอันเกิดจากปปัญจธรรม
2.2) ศึกษามุ่งเน้นภาคปฏิบัติเพื่อการละและบรรเทาภิเลสปัญจธรรม 2.3) ศึกษาเชิงลึก
ถึงบทบาทปปัญจธรรมที่มีต่อสภาพปัญหาหนึ่ง ๆ เพื่อให้เข้าใจการทำงานที่อิงอาศัยสัมพันธ์กัน

เอกสารอ้างอิง

- จิตติมา อานสกุลเจริญ. (2558). ชนชั้นและยุคสมัยการเมืองการปกครอง. วารสารวิทยาศาสตร์
และเทคโนโลยี คณะพยาบาลศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 24(4), 60-73.
- ศรีสมภพ จิตรภิรมย์ศรี. (2563). สัญญาณอันตราย: ความรุนแรงเชิงโครงสร้างสู่ความรุนแรง
เชิงวัฒนธรรมของสังคมไทย. เรียกใช้เมื่อ 20 พฤษภาคม 2563 จาก
<https://www.the101.world/structural-and-cultural-violence/>
- สรสา ชื่นโชคสันต์. (2562). 8 ข้อเท็จจริง ปัญหาการเงินของครัวเรือนไทย ธนาคารแห่งประเทศไทย.
ไทย. เรียกใช้เมื่อ 10 กรกฎาคม 2563 จาก https://www.bot.or.th/Thai/ResearchAndPublications/articles/Pages/Article_30Oct2019.aspx
- ธรรมวลี ศรีเข้ม. (2553). การศึกษาปปัญจธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท. ใน วิทยานิพนธ์
พุทธศาสนศาสดาบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย.
- ไกรสิทธิ์ นฤตพิชัย. (2553). จิตแพทย์แนะวิธีอยู่อย่างเข้มแข็งในสังคมที่แข่งขัน, สำนักงาน
กองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ. เรียกใช้เมื่อ 15 กรกฎาคม 2563 จาก
<https://www.thairath.co.th/lifestyle/woman/56905>
- บุญธรรม พุนทรัพย์. (2533). ศีลธรรมกับสิทธิมนุษยชนในพุทธปรัชญาเถรวาท.
กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระปลัดวิสุทธิ คุตตชโย. (2555). คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมชั้นจุฬอภิธรรมมิกะตรี.
กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต). (2556). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์แพรวแอนดโฮม.
- พระไพศาล วิสาโล. (2561). เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ วิถีบริโภคเพื่อความสุขที่ยั่งยืน. BOT พระ
สยาม MAGAZINE, 7(1), 25-31.
- พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร. (2544). ทิฎฐิ : ความเห็นความเชื่อที่ชี้นำชีวิตและสังคม. ใน
วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพุทธศาสนศึกษา. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ภรณ์ ลินุตพงษ์. (2556). ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับการพัฒนาประเทศ, หลักสูตรหลัก
นิติธรรมเพื่อประชาธิปไตย รุ่นที่ 1 ปี 2556 วิทยาลัยรัฐธรรมนูญ สำนักงานศาล

- รัฐธรรมนูญ. เรียกใช้เมื่อ 20 กรกฎาคม 2563 จาก https://institute.constitutionalcourt.or.th/occ_web/ewt_dl_link.php?nid=1238
- มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุเชาว์ พลอยชุม. (16 มีนาคม 2563). หลักธรรมประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาที่มีสาเหตุจากปัจจัยธรรม. (อัญชญา พูลศักดิ์ฐาน, ผู้สัมภาษณ์)
- สิทธิพร อารมณสุขโข. (2561). การบูรณาการหลักพระพุทธศาสนากับศาสตร์บริหารจัดการชีวิตในสังคมไทย. ใน ดุษฎีนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุนันทา เรียงแหลม. (2551). การศึกษาวิธีการแก้ปัญหาเรื่องความโลภในสังคมปัจจุบันตามหลักพระพุทธศาสนาเถรวาท. ใน วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- Schultz, P. D. & Schultz, E. S. (2009). Theories of Personalities. Ten Edition. United State of America: ISBN.